

А 2005
5890_{1/4}

Бақытжан
КЕНЕНҰЛЫ

ӘКЕ
РУХЫМЕН
СЫРЛАСУ

Бақытжан КЕНЕНҰЛЫ

ӘКЕ РУХЫМЕН СЫРЛАСУ

Естелік-эссе

“Елорда”
Астана - 2004

821.512.122-94

ББК 84 Қаз 7-44

К 30/

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Кененұлы Б.

К 30 Әке рухымен сырласу. – Астана:
Елорда, 2004. – 320 бет.

ISBN 9965-06-346-X

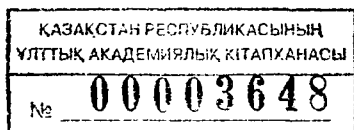
Екі ғасырдың куәгері, Алатаудың бұлбұлы атанған ақиық ақын әрі жыршы, күміс көмей әнші әрі композитор Кенен Әзірбаевтың дүниеден өткеніне де ширек ғасырдан асыпты. Ақынның есімі халық жадында мәңгі сақталған. Оның қайталанбас өнері, ән-жырлары ел ырзығына айналып, туған халқымен бірге жасасып келеді.

Автор бұл еңбегінде ақын өмірінің әр кезеңіне тереңдей үңіліп, оның жандүниесін жан-жақты айшықтап көрсетуге ұмтылады. Әкенің балаға, баланың ата-анаға деген риясыз көңілің, жүрек лүпілін айқын сезінгендей боласыз. Ақынның болмысы, ер-азамат, әке ретіндегі алатын орны әңгіме өзегіне айналған. Ақынның көз тірісінде сыйласқан, сырлас болған адамдар жайлы соны деректер аласыз. Естелік-эссенің тілі жатық әрі тартымды.

К 4702250201-282
450(05)-04

К/К

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 9965-06-346-X

© Кененұлы Б., 2004

© “Елорда”, 2004

АВТОРДАН

Фасырға жуық ғұмыр кешіп, өмірінің соңына дейін халқына қалтқысыз қызмет еткен, артына телегей-теңіз мол мұра қалдырған Кенен Әзірбаевтың есімі республикада ғана емес, шет жерлерге де кеңінен мәлім. Халық оны ақиық ақын, күміс көмей әнші, композитор, дастаншыл - жыршы деп біледі. Мақтан етеді, құрмет тұтады. «Көкшолақпен тепеңдеп, жақсы өмірге жетем деп» жыр төгіп өткен ақынның арман-тілегі қазіргі күні ақиқатқа айналып отыр. Оның шапағатын көру өзіне бұйырмаса да, кейінгі ұрпақтары көріп, шаттанады.

«Кенеке, сіз күміс көмей әншілігіңіздің үстіне ғұлама жырау, әрі әбжіл шешен, байтақ шежіре екенсіз. Халқымыздың аяулы өнерін шет жұртқа жеткізген талантыңызға дән ризамын» деп Мұхтар Әуезов баға берген атақты ақынның туғанына 2004 жылдың маусым айында 120 жыл толады.

1984 жылы республика деңгейінде тойланған ақынның 100 жылдық мерейтойында бүгінде елбасы, тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы өз сөзінде былай деген еді: «Халық өмірінде Кенен Әзірбаев үн қоспаған, өзінің жарқын талантымен шуағын төкпеген бірде-бір айтулы оқиға болған емес... Оның тамаша, өшпес туындылары бүгін де осы жауапты, құрметті істе сапта тұр.» Ақиқаты да сол.

Ақиық ақынның әсем әндерінің, өлең-жырларының қай-қайсысы да еркіндікті, бостандықты аңсап айтылған туындылар. Соған шақырады, соны меңзейді. К. Әзірбаевтың өмірі, шығармашылығы жайлы кезінде де, қазіргі күні де айтылып та, жазылып та келеді. Солай дегенмен ақынның қаймағы алынбаған, өз деңгейінде зерттелмей жатқан дүниелері көп. Әсіресе ақынның жеке басы, өскен ортасы жайлы, адам-азамат ретіндегі бейнесі тым аз көрсетілген. Ол да ет пен сүйектен жаратылған адам ғой. Қайғысы мен қуанышы алма-кезек ауысып отыратын өмірді ол да басынан мольнан кешірген жан.

Шағын естелік өңгімеде ақынның ер - азамат ретіндегі ішкі болмысын, жан иірімін, көңіл толқуын, әке ретіндегі отбасында алатын орнын әр қырынан көрсетуді ниет еттік. Ақынның көз тірісінде сыйласқан, бірге жүріп, өмірдің ащы-тұщысын бірдей бөліскен адамдар жайлы сөз болады. Алатаудың ақиығы атанып, қырғыз-қазақтың ортақ ақыны болған Кенен Әзірбаевтың қырғыз достары жайлы да біраз мәлімет аласыз.

Төрткүл дүниеге аты мәлім, заманымыздың озық ойлы қаламгері - Шыңғыс Айтматов ақын жайлы былай ой түйіндеген екен: «Сіз, Кенен ата, қазақ-қырғызға тең ортақ ұлы адамсыз. Сіздің мерекеңіз - біздің мереке. Қырғыз елі Сізді өзінің ең таңдаулы ұлдары, өзіңізбен замандас, үзеңгілес, дәмдес болған, Жетісудағы қырғыз-қазақ жерін бірге араласқан, атағы жер жарған Осмонқұл Алымқұл Атай, Халық және басқа да бұлбұлдай сайраған ақындарындай көреді, солардай ардақ тұтып, Сізді өз атамыз, өз ақынымыз, өзіміздің өнердегі Алатауымыз деп есептейді.»

Шығарманы төрт аяғы тең тұрған дүние дей алмаймыз. «Кедір-бұдыры», кемдеу түсіп жатқан тұстары болса кешіріммен қарайтын дарыңызға сенеміз. Бұл көркем шығарма емес, перзенттік тілекпен ғана туындаған көңіл иірімі.

ӘКЕМНІҢ ӨСИЕТІ, ШЕШЕМНІҢ ӨНЕГЕСІ

*«Парасаты жеңсе - адам перішtedен де жоғары,
нәпсісі жеңсе - хайуаннан да төмен.»*

(мұсылман қағидасы)

Бисмиллаһи рахмани рахим!

Жаныңыз дәйім жәннатта болғай. Жатқан жеріңіз жайлы ма, Әке? Жылдағыдай қасыма немере-шөберелеріңізді ертіп, рухыңызға дұға бағыштап, топырағыңызды сипап қасыңызда отырмын. Алақаныма жылы леп сезілгендей болады. Сіздің деміңіз емес пе екен? Құлағымға бір таныс сарын естіледі. Қордайдың мақпал желіндей, сіздің қоңыр үніңіз бе екен? Көзіме мөлтілдеп жас толады. Бұл енді өзіңізге деген сағынышым, Әке!

«Сенен үмітім зор деуші едіңіз. Сол үкілі үмітіңізді ақтай алмайтындай күй кешемін. Жо-жоқ, ұрпақ жалғастығын емес, өнер жалғастығын айтып отырмын. Әкем туралы ешкім айта алмаған сөзді мен айтсам, ешкім жаза алмаған кітапты мен жазсам деп армандаушы едім. Сол бір арман алауы бір сәтке де бәсеңсіген емес. Қайта уақыт озып, жасым ұлғайған сайын жанымды қуырып, жүрегімді сығымдай түскен сынайлы.

Бағзы біреулер «сенің орнында болсақ үйтер едік, бүйтер едік. Кенекең туралы том-том кітап жазар едік. Бұл сенің тікелей перзенттік парызың» деп тұқыртып тастайды. Ондай сәтте: «Оу, жігіттер! Бір ғасырға бір Әзірбаев жетпей ме?» деп қалжыңмен құтылған боламын. Осылай деуін десем де, жан дүниемді бір күш жұлқып-жұлқып жібергендей, жүрегіме біреу ине сұғып алғандай құлазып қалатыным да рас. Сәуегей шіркіндер, менің жазғым келмей емес, жаза алмай жүргенімді қайдан білсін. Пешенеме Мұхтардай тереңге бойлайтын кенен-кемелдік, Фабиттей сұлу сөзді сылаң қақтырар зергерлік, Шерхандай шымырлата жазатын сергектік бермеген соң амал не? Барыммен базар демеске не шара?

Егер менен «дүниедегі ең қиын нәрсе не?» деп сұрай қалса, «атақты адамның баласы болу» деп жауап берген

болар едім. Ондай әкенің атақ-даңқын, әруағын алып жүру де, ондай адам жайлы қалам тарту да қиынның қиыны. Өйткені, аяғыңды сәл шалыс басып, ауыздығымен алысқан асаудай бас бермей жүргенінді көрген жұрт: «Әне, әкенің атақ-абыройына мастанып, көтере алмай жүр» дейтіні сөзсіз. Керісінше, әлде бір шаруаның басын қайырып, әлденеге қол жеткізіп жатқаныңды көрсе: «Әне әкенің атағымен бәрін жасап жатыр. Дүниені жалпағынан басып, шалқып жүр» дейтіні тағы бар. Мен мұны ғұмыр бойы басымнан өткеріп, жаныммен сезініп келемін. Осының бәрі өзім де бала сүйіп әке болған, немере сүйіп ата болған кездегі түйін. Ал, жастықтың желігімен басымыз төсекке бірде тиіп, бірде тимей жүретін сонау қызғын шақта мұның бәрі қаперге кірмегені де рас. Әкем қасымда, әкемді күнде көрсемін, әкем мәңгі өлмейтіндей көрінер еді.

Қазақта «жақсы әке жаман балаға қырық жыл азық» дейтін мәтел бар. Онысы әкеден қалған дүние мүлікті емес, әкеден алған ақыл-кеңесті, тәлім-тәрбиені айтқаны шығар. Ойымызды осылай түйіндеуге де болар еді. Бірақ азын-аулақ әке мүлкін одан әрі молықтырып, алшандап жүргендерді де, сол дүниеге ие бола алмай тақырлап қалғандарды да көріп жүрміз.

Баласының жақсы болғанын тілемейтін ата-ана болмас, сірә. Әйтеуір артымда қалсың, атымды шығарсын, ұрпағымды жалғастырсын дейтін тілек кез-келген әкенің көкейінде тұратыны ақиқат. Мұның өзі бүкіл тіршілік арқауы, өмір мәні, табиғат ананың бұлжымас заңы болса керек. Әке мен бала жайлы сөз бола қалса, өзіңіз айтқан мына бір әңгіме есіме түседі.

Өбден қартайып ажалдың шеңгелінен енді құтылмасын сезген әбжіл қария қасына ұлын шақыртып алады. «Артымда қалар жалғыз тұяғымсың, балам. Менің жалғасым өзіңнен басталады. Елге жұғысты бол. Дәм-тұз тартса адам қайда бармайды. Сол жүрген жерінде бір-бір үйің болсын. Сен үшін тірнектеп жинаған қазынам мынау» деп баласының алдына бір дорба алтын қойыпты.

Көп ұзамай қария да көз жұмады. Әкесін бүкіл сәнсалтанатымен шығарып салады. Тиісті жөн-жоралғының бәрін жасайды. Артынан ат шаптыртып, асын береді. Әке сөзін берік ұстанған ұл қайда барса да, өзі тұрған жерінде

келістіріп үй сала беріпті. Күндердің күнінде дорбадағы алтын да бітеді. Ендігі жерде үй салу былай тұрсын, күнделікті ішіп-жеуіне қаражат таба алмай қиналыпты. «Әкемнің өсиетін бұлжытпай орындадым емес пе? Менде қандай айып бар?» деп түйген бала сол жердегі көнекөз қарияға келіп мұңын айтады. Сонда істің мән-жайын естіп білген қарт:

– Әкеңнің тілек-өсиетін дұрыс түсінбеген екенсің, балам. «Жүрген жеріңде бір-бір үйің болсын дегені», дәм-түз тартып барған жерінде сыйласатың, сенім артатын бір-бір досың болсын дегені. Досыңның үйі – өзіңнің үйің. «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас.» Адамның күні адаммен дегенді меңзеп кеткен екен, жарықтық! депті әлгі шал. Әкесінің өсиет сөзін сонда ұғынған бала мәнсіз өткерген күндеріне налып, жападан жалғыз қалғанына қатты күйініпті дейді.

«Балалар ата-ананың қадірін біл, сендерге де береді қызбенен ұл» деп өзіңіз өлеңге қосатындай, әке-шешенің қадір-қасиетін кеш ұғып, опық жеп жататынымыз сода болар. Кейін ақыл тоқтатып, өткеніңе ой жүгіртіп, артық-кеміңді саралайтындай жасқа келгендегі бір түйгенім. Әкенің де, баланың да жаманы жоқ. Бәрі де тәлім-тәрбиеге, танымына, өмірден көріп-білгеніне байланысты. Бәрі де «ұяда нені көрсе, ұшқанда соны алады» дегенге саяды. Жақсы әкенің жаман балаға қырық жыл азық болатыны рас болса, «жақсы әке жақсы балаға өмір бойы азық» дер едім.

* * *

Ойды ой түрткілеп оятады. Сонау бозбала кезімдегі бір оқиға әлі есімде. Даудың басы: «Әкеден озып ұл тумас, шешеден озып қыз тумас» дейтін мәтел төңірегінде басталған еді. Әкесінен асып түскен ұлдар аз ба? Қыздар да жетерлік. Абай ше, оны жазған Мұхтар ше? Бұлбұл үнді Күләшті қайда қоясың? деп дауласамыз.

Әбден қызыл кеңірдек болғанша айтысып, екі жақ бір-бірімізді жеңе алмаған соң, сізге келіп жүгіндік емес пе? Сондағы өзіңіз айтқан ұзақ сонар әңгіме желісін әлі күнге ұмытқан жоқпын. Жадымда қалыпты.

«Ай туса ол да тартар жарығына,
Су ақса ол да тартар арығына.
Атасы тектілердің тұғыры асыл,
Ұрпағы бір тартады қалыбына»

Тарихтың қатпар-қатпар тұңғиық тереңінен бастау алып, уақыттың небір сұрапылына тап болса да төтеп берген, шашылып төгілмей бізге жеткен асыл мұрамыз бар. Ол халқымыздың тілі, ділі, әдет-ғұрпы. Әрине, заманына қарай қаншама қысастық көріп, аясы тарылса да, әйтеуір сақталып қалды. Бұған да шүкір. Мына біздер, бізге дейінгілер сол көнеден келе жатқан халық даналығынан үйрендік, халқымыздың асыл қазынасынан сусындап, бүкіл тіршілік қағидасын санамызға сіңіріп өстік. Міне, сол желі бүгінгі күнге дейін үзілмей келіп еді...

Әкем көзін алысқа тігіп біраз үнсіз отырды. Сөзін алыстан орағытып бастағанына қарағанда әңгіменің ауқымды боларын сезген едік.

Арыны қатты кеңес дәуірінің қисынды жағы да, қысастығы да көп болды. Сүттей ұйып отырған ауыл арасын айтпағанда, бір атадан өрбіген ағайындардың бір-біріне алакөз болғанын, тіпті баласының өз әкесіне мылтық кезенгенін көзбен көрдік емес пе? Бұл не сонда? Заманның бұзылғаны ма, әлде сананың уланғаны ма? Заманнан көрейін десең, қазақ қазақ болғалы басынан кешкен зұлматы осы ғана ма? Ел іргесін сөгілтіп, керегесін қиратып, қазақты жер бетінен мүлдем жойып жіберердей жойқын соғыстарды тарих жақсы біледі. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған жоңғар шапқыншылығы халқымыздың жадында. «Қаратаудың басынан көш келеді» деп басталатын зарлы әуен сол кездегі ісі қазақтың әнұраны болды десек, артық айтқандық емес. Осындай алапат кезеңде найзасын айға білеген апайтөс ұлдарымызды, ақылгөй даналарымызды ендігі ұрпақ ұмытса не болғанымыз? Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай сынды батырларын, үш жүзге әділ билік айтқан өз Төле би, қаз дауысты Қазыбек би, әбжіл шешен Әйтеке би сынды ғұламаларын халық жадында сақтап келеді. Сол дәуірдегі аты шыққан батырларымыз бен билер жайлы тізбелеп айтар болсам, бірнеше кітап болар еді. Сендердің оқулықтарыңда осылардың бірі де жоқ.

Өткенін білмей өскен ұрпақтың өресі тар. Көкейде жүрген, өзек өртейтін көп жайды айта алмай кеткендер қанша? Айтамын дегендердің күйі не болды? Келесі бір ұрпақ өзінің бастауына, ұлтының дәстүріне бір қайырылатын шығар, қалыбына түсер деген үмітпен ғұмыр кештік емес пе? Әйтеуір ұрпағымыздың санасы уланбаса екен. Одан асқан апат жоқ, одан өткен зұлмат жоқ...

«Әкеден озып үл тумас...» дегенде халқымыз нені меңзеп еді? Құнанбай өзге баларының ішінен Абайды таңдап, Абайға үміт артқаны жайдан жай емес шығар? Әке балаға сыншы. Егер әкесі Абайды ел билсуге, шешендік өнерге, билердің сөйлеу мәнеріне қаршадайынан баулымаса, Абай да қаражаяу көптің бірі болып қалар ма еді. Бәрін іштен біліп туатын жан болмас, сірә. Мұхтар Әуезовтің әкесі де ескіше көп оқыған, діндар адам болған деседі. Жас Мұхтардың ерте қалыптасып, көне тарихымызға тереңдеп енуіне әке ықпалының болғаны сөзсіз. Өйтпесе, қазақ халқының бүкіл бір дәуірін көзбен көргендей етіп, асқан көркемдікпен суреттей алар ма еді?

Өз әкем Әзірбай да ақынжанды, әңгімеге өте ұста болатын. Бұрынғы өткен батырлар, билер, сал-сері, ақын-жыршылар жайлы көп білетін. Небір қисса-толғауларды жатқа айтып отыратын. Содан болар менің де өнерге құштарлығым ерте оянды. Ән-күй, өлең-жыр десе құлағым елеңдеп тұратын еді:

«Ол кезде әкем менің алпыс жаста,
Байғұстың баласы жоқ менен басқа.
Баға алмай мен жетімді шешесі өлген,
Жыласа көзі толған қанды жасқа»

Мен жеті жасқа толғанда шешем Ұлдар қайтыс болды. Бойы сұңғақ, ашаң жүзді, байыппен сөйлейтін жан еді. Менің көп жерім анама тартқан болу керек. Үні мақпалдай жұмсақ, той-томалақта алдына жан салмайтын өнерпаз, сезімтал адам болған деседі.

Мені «жайма кекіл жалғызым» деп маңдайымнан қақпай өсірген скен. «Балаң тым ерке, біраз тыйып қоймайсың ба» дегендерге, «Әзекеңнің қартайғанда көрген көзайымы смес пе? Ұрсып-зекіп жатқаным болмас. Ерке болса да, естияр бала. Есейген соң өзі-ақ тиыладь» – дейді екен қайран анам.

Анамның бұлай деуінде шындық бар. Көңіліме әлдснө жақпай, ойымдағы болмай қалса, ошақ басындағы көссу-қысқыштан бастап, үйдегі қайшы, пышақ, оқтауға дейін түзге тасып, ши арасына тығып тастайды екенмін. Табиғатынан ұстамды, жұмсақ мінезді анам басымнан сипап:

– Кененжан-ау, мұның бәрін енді қайдан тауып аламын. Әкең болса қартайды. Осы шаңырақтың иесі де, сүйеніші де өзің емессің бе? Кененнің үйінде ет турайтын пышақ та қалмапты дейтін болды-ау мына жұрт! – дейді мұнайып. Сүйенішім сенсің дегенге марқайып қаламын. Өзімді ересек адамдай сезініп, адымдай басып, шығып кетемін. Әлгінде тығып тастаған бұйымдардың бірін қалдырмай тауып беремін. Бұған әкем де, шешем де мәз болып қалушы еді.

Анадан жастай айрылғаннан кейінгі жай-күйім белгілі. «Туып өскен жерім бар Мәтібұлақ, қозы жайған жерім бар күнде жылап» дейтін өлең жолдары менің балаң жүрегімнің ашы запыраны.

Әкесі тірі болса да, шешесі жоқ баланың неліктен жетім аталатынын түсінбеймін. «Әкенің жақындығы жездедей-ақ» деп керігетін әлдсбіреудің өзәзіл сөзі шығар. «Шешесін жұтқан жетімек» дейтіндер көбейді. Ондай сәтте жүгіріп келіп, әкемнің қолтығына басымды тығып, өксіп-өксіп жылап алатын едім. Жарықтық қазақтың даласындай етегі кең шапанымен денемді қымтайды, басымнан сипап жұбатқан болады. «Тіліне теріскен шықсын» дейді күңкілдеп. Өксігімді баса алмай біраз жатып, ұйықтап қалатын едім. Жусанның исі сіңіп, көнетоз болған әкемнің сұр шапаны даланың бүкіл жұпарын сіңіріп алғандай әсер етуші еді.

Жоқшылықтың ермен дәмін ерте тартқан баланың елгезек болатыны рас. Содан болар өзім құралас балаларға қарағанда ересектеу көрінетінмін. Қыстың шымырлаған аязына, жаздың аптап ыстығына қақталып шынығып өстім. Қол-аяғым ұзың, бойым сұңғақ. Соныма қарап, ауыл балалары «Тырна бұт, ұзын тұра» деп атаушы еді. Қолым босай қалса, бар ермегім қолдан шауып жасаған қалақтай домбыра болды.

Шілдехана-той десе делебем қозып, көңілім алып ұшады. Бәрін тастап кетер едім-ау, байдың кәрі жаман. Өзімді

қойшы, пайғамбар жасынан асып, көрілік деңдей бастаған әкемді қоса тілдейтінін қайтесің. Іш-құса болып жүрген мен үшін бар пәле осы қойдан келетін сияқты. Қойдан құтылсам болды, басыма бақыт құсы өзі келіп қонатындай күй кешемін. «Қас қылғандай шулайсың, ри қойым, қасқыр тиіп топалаң қырыл қойым» – дейді ышқынған жүрегім. Бұл аз болғандай «қас қылғандай өресің, ри қойым, бірін қалмай топалаң қырыл қойым» дейтін қарғысым тағы бар. Шарасыздық. Болмаса менің айтқанымнан қырылып қалған қойды көргенім жоқ. Бәрі сол баз қалпында. Тек, бозбала көңілім бозторғай болып шырылдайды.

* * *

Мәтібұлақ тауы сырт көзге біріне-бірі иек арта созылған момақан жоталар сілемі. Алыстан мен мұндалап тұратын төкаппар шыңдарды бұл жерден көре алмайсың. Есесіне сай-жырасы көк шалғын, мың бұралған бұлақтар. Арқар, елік, қасқыр, түлкі, қоян, басқа да тұз тағылары өте көп болушы еді. Тау шатқалындағы оймақтай көлдерде үйрек-қаз, дуадақ, тырналар жыртылып айрылатын. Балалардың жаз бойы ермегі тұзақ құрып, бөдсене, кекілік ұстау. «Бұлбұлдар, сандуғаш құс сайда ду-ду» демекші қанаттылардың ерте көктемде басталатын сауық-сайраны күз ортасына дейін жалғасып жатар еді.

Мәтібұлақтың нақ төрінде биік төбе бар. Оны жұрт Сұлушоқы деп атайды. Кебекбай шешен әлде бір шұғыл жайды хабардар ету үшін осы төбенің басына шығып дауыстап, ел-жұртын шақырып алады екен. Сондағы Кебекеннің даусы тау жаңғырығымен атшаптырым жердегі ағайындарға түгел естілетін көрінеді.

Ара-тұра әкеммен құралас ауыл ақсақалдары осы төбенің басында отырып әңгіме-дүкен құрады. Әкеме еріп мен де барамын. Көнекөз қариялардың мақал-мәтелдеп, байыппен айтатын әңгіме желісі менің де қиялыма қанат бітіргендей елітіп әкететін. Естігендерімді ұмытпайтын едім. Менің осы зеректігімді әкем де байқаған болу керек қасынан тастамай ертіп жүреді.

Батырлар жекпе-жесі, қас сұлулар хикаясы, сал-серілер, жанкеспе ұрылар, ханзадалардың сауық-сайраны, ел

билеген хандардың небір зұлымдығы жайлы естігендерім қаншама. Жазуым болмаған соң, уақыт өте келе бірі жадымда қалса, бірі қалмады. Бала кезімде сол қариялардан естіген мына бір жайды айтып берейін. Сендердің де естерінде жүрсін.

Ерте бір заманда осы өңірде екі хан көрші болыпты. Әскерінің саны жағынан да, жер-суының ауқымы жағынан да бір шамалас екен. Екеуі де бай-қуатты болса керек. Сырттан жау тисе тізе қосып қорғанады. Жауға аттанса күш біріктіріп шығады. Халқының тұрмыс-тіршілігі де бір-біріне ұқсас. Бір ғана түсініксіз жай, хандықтың бірінде жиі-жиі дау-дамай туындап, ел дүрлігіп жатады екен. Тіпті ашынған жұрт ханның өзіне айбат көрсетіп, бей-берекетін алады. Ал, екінші хандықтағы жағдай мүлдем басқаша. Ешкімнің үні шықпайды, жайбарақат жатқан ел. Жерге, суға таласып жатқан ешкім жоқ. Құда да тыныш, құлақ та тыныш. Көршісінің мұндай тірлігіне әрі танданып, әрі қызғана қараған хан бір күні уәзірін шақырып алып:

«Күндегі айтыс-тартыстан әбден мезі болдым. Сен мына көрші хандыққа барып кел. Үнсіздіктің сыры неде? Қандай айла-шарғысы бар? Құпиясын біліп қайт!» – деп әмір береді.

Ханның бұйрығымен уәзір сол күні жолға шығады. Уәзірдің бұл аяқасты келуінен секем алса да, көрші хан сыр бермейді. Үлкен сый-сыяпат көрсетіп, бірнеше күн қонақ етеді. Көл-көсір дастарқан жайып, тағамның не бір түрлерін әкелдіреді, қазы-қарта, жал-жая асатып күтеді. Күндіз-түні қырғыздың бозасы мен мақсұмын, қазақтың кымызы мен шұбатын құйып, уәзірге қошемет көрсетіпті.

Уәзір болса ханның әрбір сөзін, іс-қимылын аңдып, жауап күтумен болады. Тіпті мұның бар екенін ұмытып кеткендей хан ол жөнінде тіс жармайды. Бар болғаны күнде кешкісін уәзірді қасына ертіп, сарай алдындағы гүлзар бағын аралап ұзақ жүреді екен. Хош иісті, сан-алуан түсті гүлдердің түбіне су құйып, ұзарып кеткендері болса ұшын қырқып, бірыңғай тегістеп қояды. Уәзірдің тағы бір байқағаны хан қойдың тілін сүйсініп жейді екен. Былбырап піскен тілдің ұшын өткір кездігімен кесіп алып, мысығына тастап отырғанын әлденеше рет көреді. Дастарқан жиналып, оңаша қалған сәтте хан өзінің жандайшап жансыздарын қабылдайды. Еңбектеп келіп, аяғына жығылған

«пенделерін» хан ұзақ тыңдайды. Көңілінен шығып, пайдалы хабар әкелгендеріне алтын теңге ұстатады. Бірінен-бірі өткен жылпостар ханның аяғын сүйеге бар. Уәзірдің күнде көретіні осы.

Біраз күн қонақ болған уәзір қайтатын күні қоштасып тұрып, өзінің неге келгенін еппен ханның есіне түсіреді. Сонда хан қонағына қарап:

– Үш күн бойы қасымнан бір елі тастамай ертіп жүрдім. Нені біліп, нені аңғарғаныңды қайдам. Әйтеуір осы көргендеріңді ханыңа бұлжытпай айтып бар. Арғы жағын өресі болса ханыңның өзі шешер – дейді.

Төкаппар ханның бұл сөзіне шамданып қалған уәзір атын борбайлап сол күні еліне жетіпті. Уәзірінің әңгімесін мұқият тыңдаған хан оңаша қалып, ұзақ ойланады. Көршісінің әрбір сөзін, іс-қимылын қайта-қайта ой слегінен өткізеді. Шешуін таба алмай, әбден қиналады. Ақыры бір кезде «тым сәуегейсің» деп ордадан өзі қуып жіберген ақылгөй қарияны алдыртып:

– Осының түйінін шешіп берсең ордамда қалдырамын. Таба алмасаң зынданда шірітемін дейді. Сонда көпті көрген данагөй қарт былай деген екен:

– Жасым болса жүзге жетті. Зынданда шірітетіндей қанша ғұмырым қалды дейсің, хан ием? Сонда да болса өз ойымды айтайын.

Адамдар да әралуан гүл тәріздес. Күнге қарап бой түзейді, жайқалып өседі. Дәм-тұзы таусылған күні өшеді. Әркілы мінез, әртүрлі ой-сана бар. Оның бірі ерте толығып, уақытынан озып туады. Енді бірі күйбең тірліктен асып кете алмай, шиырлаған күйінде қалып қояды. «Жетелі адам жеті рудың қамын ойлайды». Халықтың сөзін сөйлеп, мұң-мұқтажын айтады. Ол үшін басын өлімге тігуге бар. Ханның қорқатыны да міне осындай адамдар.

Жайқалып өскен гүлдердің бәрі бірдей ме? Биіктеп өскендерінің ұшын қырқып тегістеген, тілдің ұшын кесіп алып мысығына тастап отырған ханның әрекетінде осындай мән бар. Халықтың қамын ойлар батыры болса, сөзін сөйлер шешені болса ханға қауіп. Сондықтан, батырының басын кес, ділмарының тілін кес дегені. Бастаушысы жоқ ел қойдан жуас, жұмсаң жұдырығыңда, ашсаң алақаныңда.

«Жылқы аласы сыртында, адам аласы ішінде». «Бес саусақ бірдей емес», ханым. Адамдар арасында өз басын ғана

күйттеп, құлқынның құлы болатындар аз ба? Ондайлар елін де, ерін де сатып кетуге бейім тұрады. Мұның да ебін тапқан екен, әзәзіл. Әлгінде өзіңіз айтқан сауалдың түйіні осындай депті ғұлама. Көршісінің зұлымдығын сонда ғана түйсінген хан не дерін білмей, басын шайқай беріпті.

* * *

Қазақтың басына қара бұлт үйірілген 1937 жыл. Ел бастаған аймүйіз серкелерін, халықтың көз-құлағы болған біртуар ұлдарын «халық жауы» деген айдар тағып қырып салды. Атты, жер аударды, түрмеге тықты. Мұнда да зымиян жылпостардың кесірінен нақақтан күйгендер қаншама? Бұл нәубет менің де отбасымды айналып өткен жоқ. Түрменің ащы дәмін мен де біраз татқанмын. Амал не? Ақ найзаны білеп, атой салатын Абылайдың заманы емес. Бетпе-бет келген жау жоқ. Бәрі де астыртын, бәрі де құпия жасалды. Бірегей ұлдарынан айрылған ел есеңгіреді. Жол сілтер, бағыт-бағдар көрсетер жұлдыздары сөнген елдің болашағы бұлдыр, беймәлім.

«Ер жігіт тіршілікте нені көрмес,
Ер болса қасіретке бойын бермес.
«Ел кегі жауға кетпес» деген халық,
«Кек қайтпайды» дегенге көңіл сенбес»

Осылайша өзімді-өзім қайрап, өзгелердің де көңілін аулап, жылағандарды жырыммен жұбатып жүре бердім. Бірте-бірте бұған да бойымыз үйренді.

Сонау бала кезімде естіген екі хан жайлы хикаяны жиі есіме алушы едім. Япырай, көнеде болған зұлымдықтың кеңес үкіметі кезінде қайта жаңғырық бергеніне таңмын. Ол заманда хан, сұлтан деп дәріптеген шығар. Кеңес кезінде ұлы жолбасшы, күн көсем дедік. Аты бөлек, заты бөлек, заманы-заңы басқа. Ал, діттеген мақсаты біреу. Таңданбасқа шара қайсы?

Ауыл қариялары айтқан небір әңгіме желісі, әкем Әзірбайдан естіп-білгендерім кейін өлең-жырларыма өзек болды. Сондағы еске түйгендерім «Кенебай-Кербез», «Көкетай мен Мәнікер», «Сарпарпы», «Жалғыз қаз» дастандарына айналды. Енді ойласам, сырттай жұпыны ғана

көрінетін осы бір момақан қариялардың жан-дүниесі алтын сандық, асыл қазына екен-ау!

Қордай өңіріндегі жер-су, сан-алуан шөп аттарын, аң-құстар жайлы әкем Әзірбайдан артық білетін адамды осы жасқа келгенше кездестірген емеспін. Соларды түр-түсіне дейін ажыратып, әрқайсысының ерекшеліктеріне, мал-жанға тигізер қасиеттеріне дейін талдап айтып отырушы еді жарықтық. Ата-мекенін анасындай қастерлеп, әрқайсысының ерекшелігіне орай ат қойып, айдарлай білетін жер бетінде қазақтан ұста халық жоқ шығар сірә!

Қоңыртөбе, Желсаз, Арпатеқтүр, Қызылқұр, Қызылтас, Орқора, Берікқара, Ерменді, Сулы, Қоянды, Дегерес, Кіндіктас, Ойжайлау, Атжайлау, Шоқпартас, Сыбан сайы, Қоянды сайы, Қызылқайнар, Мәтібұлақ, Иірсу, Ырғайты өзені, Қалқұты өзені...Осының бәрі өзім талай аралап, ән шырқаған Қордай өңіріндегі жер-су аттары.

Осы күндері көнеден келе жатқан тарихи атауларды дәл атап беретін адамдар да сиреп қалды. Әсіресе, кеңес дәуірі кезінде жер-су аттарының жөнсіз өзгертілгенін көзбен көрдік емес пе. Қордай – «Георгиевка», Сұлутөр - «Красногорка», Қызылқайнар - «Гвардейский», Мәтібұлақ - «Рославль», Иірсу - «Киров» болып аталып кете барды. Айта берсең бұл тізбенің ұшы-қиыры жоқ. «Сұлутөр десе сұлу төр, нанбасаң барып көзбен көр», «Долаңқара, ерте тұрып атыңның жалын тара» дейтін мәтел сөздерді екінің бірі біле бермейді.

Бір ғана Мәтібұлақ жерінде өсетін жүзге жуық өсімдік түрлері болушы еді. Көп жылдар өткен соң, әкем Әзірбайдан естіген шөп аттарын, құстардың түрлерін «Шөп аттары», «Құстар аты» деген өлеңімде тізіп жазған едім. Ұзын санын елу-алпыстан асыра алмадым. Көбісі есімде қалмапты. Соның бәрін әкемнің қалай жадында сақтағанына таңмын.

Қазтаңдай, жаужұмыр, қаракей, күреңсе, тарақбоз ажырық, қарамық, жантақ, желкек, ақтаспа, ақшешек, көкемарал, баялыш, уыздық сияқты толып жатқан шөп түрлері болушы еді. Солардың көбісі жойылып кетті.

«Күйреуік пен бұйырғын,
Жеген малға көп жұғым.
Қойға өте құнарлы,
Көтере алмас құйрығын.

Қараматау, шағыр бар,
Жалпақ құлақ сағыз бар.
Жемеген мал жерік боп,
Жүреді деген аңыз бар», —

деп әкем Әзірбай өлеңдетіп айтып отыратын. Ғасырлар бойы шым-шымдап қалыптасқан халық даналығын ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп келген осындай қарттарымыз бүгінде саусақпен санарлық.

Әзірбай аталарың әңгіме арасында : «Бір ағашта қанша бұтақ, біреуі ғана қамшыға сап», «Қазанат қамшы тигізбейді, азамат жоғын білгізбейді» дегенді жиі айтушы еді. Енді ойласам, әкемнің сол айтқандары менің де ел-жұртымды қадірлеп, сүйіп өсуіме, күйреуік болмай қайсар, еңбекқор болып қалыптасуыма зор ықпал еткен скен. Бозбала күннің базары тарқап, ел аузына іліне бастаған кезімде де, әкемнің асып-тасығанын көрген емеспін. «Мұныға тоба!» дейтін де қоятын.

«Бақ-дәулетті басып ұстап отыратын батпандай салмақ керек. Атақ-абыройдың келуі де бір сәттік, кетуі де бір сәттік. Даңқың жер жарса да сыпайы, салмақты бол. Халық сыншы, халықтан қол үзіп алма» дегенді де әкемнен естігенмін. Менің өнерге деген ынтығымды, өлең-жырға құштарлығымды ерте байқаған да әкем. Көзім ұйқыға кеткенше қасымда отырып, басымнан сипайды, маңдайымнан иіскеуші еді жарықтық. Сол сәтте қайысбаудан, айыр-кетпеннен мүйізденіп күсе болған әкемнің алақаны мен үшін мақтадай жұмсақ сезілер еді.

Жылжып жылдар өтті. Жұпыны болса да екеумізге лайықтап үй тігіп алдық. Шешемнен қалған біраз дүние бар. Әбден тозығы жетсе де, көзіме ыстық, тастамаймын. Бір үйдің ұлы да, қызы да өзім болған соң, үй шаруасына да епті болып өстім. Жыртылғаны болса жамап, бүлінгені болса бүтіндеп қоятын едім. Қорамызға бірер тұяқ та бітті. Көбісі ешкі. Өсімтал мал емес пе, тез көбейді.

Әкемнің сақал-мұртын басып, шашың, тырнағын алып беремін. Киімдерін тазалап қоямын. Разы болған әкем қолын жайып тілек тілейді:

– О, жасаған! Осы жалғызыма нұр-шапағатыңды көбірек төк. Өмірлі, үрім-бұтақты қыла гөр! Ноғайбай, Кебекбай аталарының атақ-абыройын бере гөр! – дейді.

«Айтамын оразада жарапазан,
 Асылмаса қурайды қара қазан.
 Шырт ұйқыда жатқанда ел аралап,
 Тұсына кеп саламын азан-қазан.
 Біреу теңге береді, біреу тиын,
 Біреу мата береді, біреу киім.
 Талқан-тары береді, тастамаймын,
 Жинай бердім, жоқшылық қандай қиын!»

Сол кездегі әкем екеуміздің бастан кешкен сүреңсіз тіршілік тауқыметі осылайша өлең болып өріліп еді.

Қаршадайымнан аштықты да, жоқтықты да әкеммен бірдей көріп, небір қиындықты бастан кешірдік. Содан да болар әкемнің маған деген ықыласы ерекше болды. Ал мен үшін әкемнің алатын орны бөлек. Өнеріме жол ашқан асыл қазынам, қараңғыда бағыт сілтер темірқазығым болды. Кейін қырғыз-қазақтың бұлбұлы атанып, атақ-абыройға кенелген кезімде де «әкемнен асып түстім-ау» деген ой қаперіме кірген емес. «Кеншім, кеншім!» дейтіні құлағымда әлі тұр. Жұдырықтай қара шалдан алған тәлім-тәрбие, көрген өнеге, естіп білген ақыл-нақылдар бүкіл өміріме өзек, жаным азық болғанын қалай ұмытарсың. Халқымыздың «әкеден озып ұл тумас» дейтіні содан болар. Менің де түйген ойым осыған саяды. Расында әкеден баласы озып тумаса керек, заманы озып туады. Ал, өз заманының озығы, атақтысы болу деген ол бөлек әңгіме.

* * *

Өзі де сексенді алқымдаған қарт ақынның атамыз Әзірбай туралы айтқандары бізге ертегі сияқты. «Тағы айтыңызшы. Ноғайбай, Кебекбай шешен, Жолбарыс батыр туралы айтыңызшы» деп шулаймыз. Ешкімнің көңілің жықпайтын балажан ақын кеседегі шайын ұрттап алып, келесі бір әңгімесіне көшер еді.

Жолбарыс батыр, Ноғайбай, Кебекбай осы өңірде өмір сүрген адамдар. Маған аталас туыс болып келеді. Ноғайбай қырғыз-қазаққа бірдей аты шыққан, ел басқарған адам. Ақ патшадан шен алып, жоғары әскери дәрежеге дейін көтерілген. Оның бірнеше әйелінен туған ұрпақтары осы күнге дейін сол ата-қоныста тұрып жатыр. Ноқаңның бейіті Ырғайты жерінде. Алғаш кеңес үкіметі құрылған жылдары ұрда-жық саясаттың кесірінен басына қызыл тастан (гранит) қашап орнатылған бейіті

әлдекімдер құлатып тастады, сөйтіп, Ноқаңның әруағы тапталды. Ел күніреніп, іштей наразы болғанмен, істер шара жоқ еді.

Халыққа жайлы, шыншыл, әділетті болған екен. Ол туралы ел арасында аңыз-әңгіме көп. Соның көбісін әкем Әзірбай да жыр қылып айтып отыратын. Бала кезімде Ноғайбайды өзім де көрдім. Орта бойлы, қараторы, көзі сұқкір кісі екен. Аз сөйлейді, көп тыңдайды.

«Ердің пейілін сақта, лебізін сатпа» дейтін нақыл сөз Ноқаңнан қалған. Бата берсе «Ісің оңға бассын, жүзеге ассын!» деп келте қайырады екен.

Ноғайбайдың атақ-даңқы қырғыз-қазаққа түгел тарайды. Алдына жан салмайтын шешен, сөзге берік, жомарт адамның келімді-кетімді қонақтары да көп болады. Атақты Шөже ақын сонау Сарыарқадан арнайы іздеп келген деседі. Сонда алдынан шығып сәлем берген бір топ адамның ішінен Ноқаңды айтпай таныған сұңғыла ақын:

«Құдайым, бұл Шөженің көзін алған,
Көзін алып көңіліне өлең салған...
Кейбіреу тілге жүйрік бақ тимеген,
Кейбіреудің бағы зор үндемеген.
Қол бергеннен таныдым Ноғайбайды,
Тізгіннен өзге ешбір дақ тимеген» –

деп өлеңдетіп жібереді. Сонда қасындағылар, «Шөкс, дәл айттыңыз. Өзіңіз қолын ұстап тұрған Ноқаңның тап өзі» деп шуласыпты.

Шөжені бір-екі ай қонақ етіп, үлкен құрмет көрсетіп, сыйлапты. Ноғайбай ақындарға сынап қарайтын, бәріне емес, бірегейіне ғана сый-сыяпат көрсетеді екен. Көңіліне ұнамағандарына: «Иә, қызыл иек заржақтар, бергенді мақтап, бермегенді даттап» әлі жүрсіндер ме, дейді екен.

«Ақын деп Шөжені айт, шешен деп Бөлтірікті айт, батыр деп Сыпатайды айт» дейтін Ноғайбайдың сөзі жұртқа мәтел боп қалған.

Ноқаңның әйгілі Ақмай сұлуға үйленгені, жеңгесін көріп қайтпаққа Абайдың Сұлутөрге келгені жайлы қызықты әңгіме бар. Ақмай Құнанбайдың көп келіндерінің бірі деседі. Күйсуі ерте қайтыс болған соң Ақмай Верныйда (Алматы) тұратын апасының қолына келеді. Жездесі

Мерқасым Құнанбайға туыс екен. Қалаға келген сайын осы үйге қонақ болып түсетін Ноқаң Ақмайға көзі түседі. Жүріс-тұрысы, киім киісі бұл өңірдің әйелдеріне ұқсамайды. Сөздің артын тосып, салмақты сөйлейді. Ақыл-ойы кең, тілі орамды келіншектің парасатты жан екендігінде шүбә жоқ. Бір-бірін жүрекпен ұғысып, көңілдері табысады.

Тағы бір келгенде Ноқаң өз ойын білдіріпті. Бұған Ақмай: «Ерімнен ерте айрылдым. Маған керегі сауық-дудан емес, өзіңіз сияқты текті адамның жары болу» – деп ашығын айтыпты. Табиғатынан ойға шалымды Ноғайбай Ақмайдың осы сөзінен кейін көп соза берудің жөнсіз екендігін сезіп, бүкіл жөн-жоралғысын жасап Ақмайды еліне алып кету қамына кіріседі.

Бір күн бұрын елдегі Әсел бәйбішесіне хабаршы жібереді. Әсел Ноқаңның жас кезінде ғашық болып алған Байсейіт деген батырдың жалғыз қызы. Көркімен де, ісімен де елге қадірлі болыпты. Ерінің ақылына ақыл, бағына бақ қосқан адал жары екен. Содан болу керек Ноқаңның басқа біреуге көзі түсіп, көңілі ауып көрмеген дейді. Ол заманда атақты-ауқатты адамның бірнеше әйел алуы жөнсіз деп саналмаған. Қос ат жегіліп, күміспен апталған әсем күймеге отырғызып, Ақмайды алып жолға шығады.

Әсел де тосын хабарды естігенде, біраз ойланып қалыпты. Әселдің қас-қабағына қарал үйренген жұрт артын бағып, не боларын күтеді. Аспан айналып жерге түссе де селт етпейтін Ноқаң менің үстіме әйел алам десе, оның да осал болмағаны ғой? «Ашу- арыстан, сабыр түбі сары алтын». Бастапқы райынан тез қайтып, арнайы үй тіктіріп, той қамына кірісіп кетеді. Қордай асуынан күтіп алмаққа Әселдің өзі шығыпты.

Жастай келін болып түскен Сырымбет елінің бүкіл әдет-ғұрпын жақсы білетін Әсел қасына ауылдың бір топ қыз-келіншектерін ала жүреді. Барлық сән-салтанатымен киініп, кілең бірыңғай түстен ат мінген бозбала жігіттер қатар түзеп келеді. Олардан оқбойы озып, ақбоз атпен Әсел келеді. Үлкен жиын-тойларға шыққанда Ноқаң екеуі дәл осылай қатарласа жүреді екен. Ән шырқап, сырнай-латқан жастар соңғы лекте, ауылдың игі жақсылары болса олардан озыңқырап барып сап түзейді. Мұны жұрт «Сырымбеттің салтанаты» деп атайды.

Әлгінде алдынан шыққан хабаршы жігіт:

– Ноқа, сіздерді қарсы алуға Әселдің өзі келеді. Қасында бір топ адамдары бар. Қас-қабағынан ешнәрсе байқай алмадым. Ауыл болса тай-тұяғына дейін шабылып, тойға әзірленіп жатыр, – деген аптығып. Хабаршы жігіттің осы сөзінен кейін тау шайқалса да сыр бермес, қорғасындай салмақты дейтін Ноқаң орнынан қозғалақтап, мазасыздау күй кешті. Қараторы жүзінде болар-болмас бозғылтау рең байқалғандай еді. Ашуланған кезде алдында атан түйе тұрса да қағып өтетін жаужүрек Әселдің сырын жақсы біледі.

Күйменің бір бұрышында үнсіз отырған Ноғайбайдың жан толқуын Ақмай да байқап, сезіп отыр екен. Әсел ақбоз атымен арындап келіп тақала бергенде ат айдаушыны ымдап тоқтатады. Орнынан секіріп түсіп, алдынан шығады. Иіліп сәлем береді. Атының тізгінін ұстап оң қолын созып, Әселді аттан түсіріп алыпты. Кісілік пен кішіліктің өнегесін көрсеткен Ақмайдың бұл ісіне разы болған Әсел құшағын жайып қарсы алған екен.

«Бәсе, жылтырағанның бәрі асыл емес. Қызыл көрсе тап беретін көрсеқызар мінез Ноқаңа жат еді ғой! Көңілі ауып, жүрегі қаласа, адаспаған екен. Айтса айтқандай ақылына көркі сай жан көрінеді. Екеуміздің тіл табысуымыз қиын болмас» деп түйеді.

Жылдар жылжып өте беріпті. Ақмайдан екі қыз, бір ұл сүйеді. Тағы бір жолы өз шаруасымен қалаға келген Ноғайбай Абайдың осында қонақ болып жатқанын естиді. Ноқаң Абайдан жасы үлкен, Құнанбаймен қатарлас. Жасы алпыстарға келіп қалған кезі екен. Абайдың өзі туралы, ел-жұрты жайлы Ақмай айтқан әңгімеден әбден қанық Ноғайбай Абайға сәлем беріп, дидарласуды жөн көреді. Ол кездің салты бойынша атақты адамның ертіп жүрестін ақыны болады. Ноқаңның қасында әйгілі Сарбас ақын бар.

Аман-саулық сұрасып біраз отырған соң Сарбас домбырасын қолына алды. Бұрынғының жолымен ата-тегін айтып, атақты адамдарын, ел қорғаған батырларын, олардың ерен ерліктерін жырға қосты. Игі жақсылардың халыққа жасаған жақсы істерін де қалыс қалдырған жоқ. Сыпатай, Өтеген, Сұраншы, Қарасай сынды ерлерін түзіп, ендігі сөзін Ноғайбайдың өзіне бағыштап айтты.

«Ұлы таудың басынан ұлар ұшқан,
Жеткізбейді ой жүйрік ұшқан құстан.
Сұлутөрдей Ноқанның жайлауы бар,
Келген адам құмартып гүлін құшқан»

Арқасы қозғанда Сарбастың бір қолымен құлағын бұрап-бұрап жіберетін әдеті болатын. Сонысы қызық көрінген болу керек Абай ақырын жымыып, басын шайқап қойды. Ноғайбайдың арғы аталарың, ата-жұртын жырына қосқан ақын, енді Ноқаңның өзін мадақтауға кіріскен еді. Манадан бері үнсіз тыңдап отырған Ноқаң:

– Айналайын, Сарбас, мақтауға келгенде алдыңа жан салмайтыныңды білемін. Мені айналып өтші, қалағаныңды берейін, дейді. Бұған үйдегілердің бәрі қосыла күлді. Абайға көз қырын тастап еді «ұлық болсаң, кішік бол» дегендей, Ноқаңның сыпайылығына риза болған кейіпте отыр екен. Ет қайнатым уақыт тоқтаусыз жыр төккен Сарбас та терін сүртіп, домбырасын тізесіне қойды.

– Ақыныңыз арқалы екен, Ноқа. Қошемет көрсетіп, көңіл аулағандарыңызға рақмет, – деп Абай шынайы ризашылығын білдірді.

– «Қырғыз-қазақ бір туған, бір тумаса кім туған» дейтін мәтел бар, Абайжан. Екі елдің арасын бөліп Шу өзені ағады. Арғы бетін қырғыздар, бергі бетін қазақтар жайлайды. Қырғыз елінде Шәбден деген досым бар. Оның жыршылары жыр төккенде таңды таңға ұластырады. Олардың қасында біздің Сарбасымыз еңбектеп жүгірген бала тәрізді, – деп тағы бір күлдіріп алды.

Ол аз десеңіз өзбек дейтін ағамыз тағы бар. Өзбектер де қазақтар сияқты қалжыңбас халық. Реті келгенде бір-бірін зілсіз әжуалап, мақтамен бауыздайтын әдеттері бар. Көбіне қазақтың аңқау мінезін, ашқарақтығын, тамақсаулығын тілге тиек етеді. «Етті қырғыз турасың, қазақ жесін», «Өзбек жесе жүзімді үзіп жейді, қазақ жесе уыстап жүзін жейді» дейтін әзіл-оспақтар содан қалған. Елге барғанда айта жүрерсің.

Бір жігіттің қазақтан қыз алған өзбек бажасы бар екен. Соған қонақ болып қыдырып бармай ма. Бажасы елпелектеп, асты-үстіне түсіп бәйек болады. Өрік-мейізін бір әкеліп, тандыр нанын екі әкеліп жүріп алыпты. Қарны ашып келген қонақ жігіт бажасының бұл ісіне амалсыз көніп, әрең шыдайды. Өзегін үзілдіртіп бір табақ палау да

келеді. Бажасы болса «алыңә-алыңә» дегені болмаса өзі қол созбайды. Қазақтың «ас иесімен тәтті» дегенін ұстанып әдеттенген жігіт сыпайылық сақтап біраз отырады. Ішек-қарны шуылдап қояр емес. Үй иесі болса «алыңә» дегенін қайталай беріпті. Ақыры шыдай алмаған жігіт әлгінің білегінен шап беріп ұстаған күйі, «бажеке, алсаң көзің көрмей отыр ма?» – деп ыстық күрішке тығып жіберген екен.

Жапырыла күлген жұрттың аяғын тосып біраз отырған Ноғайбай сөзін сабақтай түсті.

– Ел арасы қашық болғанмен дабысың Алатауға да жетіп жатыр, Абай. Құнанбайдан бір алғыр бала туыпты, оқығаны көп, сөзге шешен, ойы шалымды деп естуші едік. Соған бүгін әбден көзім жетті. Арғы-бергімізді, жер-суымызды мақтап үндемей кеткеніміз құр көлгірсу болып қалмасын. Ел-жұрттымды көзіңмен көріп, Әселдің қолынан дәм татып қайт. Ақмай да бір қуанып қалсын, – деді. Абай да біраз ойланyp отырып жауап берді.

– Туған жердің, ағайын жұрттың қадір-қасиетін әйелден терең сезінетін ешкім болмас сірә! Өздері ұзатылып көрмеген соң еркектер мұны қайдан білсін. Баяғыда сулы-нулы жердің бір қызы осы жаққа ұзатылып, елін сағынғанда: «бал татыған балықтың етін жемейтін сорлы басым, қоңырсыған қой етіне қор болдым-ау!» – депті ғой. Ақмай төркінін сағынып жатса шаужайынан қақпайтын шығарсыз? – деп бір күлдірген. Бұдан соң өзінің асығыс шаруамен келгенін айта отырып:

– Ноқа, ауылыңыз қашықтау екен, мүмкін болса Ақмайды осында алдырсаңыз қайтеді, көріп қайтайын, – дейді. Сонда әлі ет қызуы басылмай отырған Сарбас ақын құлағын бұрап-бұрап жіберіп, өлеңдете жөнеледі:

«Арғы атаң Өскенбай мен Құнанбайды,
Тобықты «Ырғызбайлап» ұрандайды.
Қазақта бірінші боп Әжі барған,
Өз әкең есіне алып бір құдайды.
Мекеде тәңірге арнап үй салғызған,
Туғызған кемеңгер қып бұл Абайды.
Шалатұғын палуандай сөзің әрлі,
Абайжан көңілін қалай бұландайды.
Бармаған шақырғанға зар болады,
Құрметпен барған қонақ ұялмайды»

Отырған көпшілік Сарбасты қолпаштап, «жөн сөз» десті. Абай да бұған уәж айтып жатпады. Жәй ғана басын изеп мақұлдаған еді.

Сол жолы Абай Сұлутөрге келіп бірнеше күн қонақ болды. Ноғайбай іргелес жатқан қырғыздағы Шәбден досына хабаршы жіберіп: «Аулыңа алты жасар бала келсе, алпыстағы қартың келіп сәлем берер» деген. Ақынның құлағы өзінен қырық жыл бұрын туады дейтін халықтың дана сөзі бар. Екеуіміздің шеніміз шоң болғанмен Абайдың атақ-даңқы одан да зор. Арқаның ардақтысы, замандасымыз Құнанбайдың ұлы Абай бүгінде менің қонағым. Сый-сияпатымды бірге бөліс, қасында болып, құрмет көрсетейік. Палуандарыңды сайлап, сәйгүліктеріңді баптай кел. Төкпе жыршыларың қомыздарын шерте келсін. Аққалпақты қырғыз бауырларының өнерін көріп кетсін. Абайды оқшаулап өзің ғана қонақ еткендегі шыққан мүйізің қайсы? деп ертең дау айтып жүрмегейсің» деп әзіл-шыны аралас сәлем жолдаған.

Досынан осындай хабар алысымен Шәбден де көп күттірген жоқ. Қасына елуге жуық адамдарын ертіп, Ноқанның ауылына келіп түсті. Топ бастаған бірер ақсақалдар болмаса, дені жастар. Қырғыздың аттары мүсінді, сыртқы пошымы сұлу болып келеді. Тақымды қысып қалсаң атыла жөнелетін қызу қанды сәйгүліктер. Жігіттерін де әбден сұрыптап әкелген екен. Тұйғындай тұйілген, кілең бойшаң бозбала. Бәрінің де кигені айыр тұмсық, ақ шашақты, әппақ қалпақ. Осы көріністің өзі-ақ ауылға бір топ ақ шағала күс келіп қонғандай әсер қалдырады. Сәнсалтанатымен келген қырғыз бауырларын аттарынан түсіріп алып жатқан Ноқанның ауылы бұрынғысынан да ажарланып, ерекшелене түскендей еді.

Әсел бәйбішенің ауылынан басталған қонақ күту рәсімі бірнеше күнге ұласты. Абайдың құрметіне жасалған бұл шараның аяғы үлкен той-жиынға айналғандай еді. Палуандар белдесіп, сайыскерлер ат үстінде өнерлерін көрсетті. Қыз қуу, жамбы алу, көкпар, жорға жарыс, ат жарыс сияқты халықтың ұлттық ойындарына қырғыз-қазақ жігіттері бірдей қатысып, күш сынасып жатты.

Әсіресе Абайға қатты әсер еткен қырғыздың манасшылары еді. Ноғайбай айтса айтқандай-ақ екен. Көздерін тарс жұмып алып, қолдарын оңды-солды сермеп жыр төгеді. Кей сәтте қанатын қомдаған бүркіттей шүйіледі.

Енді бір сәтте көз алдыңа жауына қарсы ұмтылған қас батырдың бейнесі келеді. Құлағына ауыздығын қарш-қарш шайнаған қас тұлпардың ышқынған дауысы, бір-біріне сілтеген қылыштарының шыңылы естілгендей болады. Жанталас, арпалыс, зуылдаған садақ жebesі...

Манасшының жүзіне көз тастап еді самай тамырлары білеуленіп, көздері қанталап кеткендей көрінді. Сол алапат қырғынның ішінде өзі жүргендей екілене түседі. Ет пісірім уақыт өткен сияқты. Бірақ, жыршының үні бұрынғысынан да қатайып, көмейінен ерекше бір үн шығады. Телегей теңіз жыр, түбі жоқ тұңғық жыр. Осының бәрі манасшының қимылымен қабысып, адамның есін алып, жан-дүниенді матап, тырп еткізбей қоятын сыңайлы. Өнер құдіреті деген міне-осы.

Жыршы біраз тыныстағысы келді ме, әлде «тым ұзартып» жіберме деген үлкендердің нұсқауы болды ма, бір мезет үзіліс жасап, орамалын алып маңдай терін сүртті. Осы сәтті пайдаланған Ноқаң бірнәрсе айтқысы келгендей Абайдың жүзіне көз салып еді. Қараторы жүзінен таңданыстан гөрі жан толқынысын аңғарғандай болды. Реңіндегі болар болмас өзгерісті Ноқаңнан өзге ешкім байқамаған сияқты. Жанарын алысқа тігіп, үнсіз отырған Абайдың ой-санасы өзге бір әлемді шарлап жүргендей әсер қалдырады. Ноғайбай мұны іштей сезініп, сыпайылық сақтап біраз отырған. Үнсіздікті Абайдың өзі бұзды:

– Япырай, Ноқа, жазу-сызуы жоқ дейтін халықтың осындай асыл мұрасын ұрпақтан ұрпаққа қалай қалдырып келгеніне таңмын. Манас жырын әлемде теңдесі жоқ, бір халықтың бүкіл ғұмырнамасы іспеттес телегей теңіз дүние деп естуші едім. Менің бүгінгі естігенім соның бір тамшысы ғана болса керек. Абай біраз ойланып отырып, сөзін жалғастырды:

– Қазақта да өртүрлі жайларға арналған небір қиссадастандар бар емес пе? Солардың көбісі айтушысын таппай жүр-ау, сірә? Шіркін, сол асыл мұрамызды манас жыры сияқты бір арнаға құйып, біртұтас дүниеге айналдыра алсақ ұрпаққа қалдырған таптырмас қазына болар ма еді? деген.

Таңды таңға ұластырған ақын-жыршылардың, әнші-күйшілердің бұл тамашасы ендігі жерде «арғын апаның» ауылында жалғасып жатты. Ауыл жастары Ақмайдың атын атамай осылай дейді екен.